

Е. С. МҰҚАШЕВ

УӘЙІС ПЕН ТӨЛЕУ АҚЫНДАРДЫҢ СӨЗ ҚАҒЫСЫ

Абай қалыптастырған әдеби дәстүрден тыс қалдыруға болмайтын ақындардың бірі – Уәйіс Шондыбайұлы. Абайтану саласында соңғы жиырма жыл ішінде ғана толықтай айтылып, жазылып жүрген Уәйісті М.О. Әуезовтің жақсы білгендігін айта келе, ғалым Қ.Мұхамедханұлы: «Мен 1940 жылы Абайдың ақын шәкірттерінің қатарына Уәйіс ақынды да зерттеп жазу керек, ол Абайдың өзі әдейі арнап шақыртып алған ақыны болатын деген еді» [1, 177], – деп еске алады.

Абайтанушы Қ.Мұхамедханұлының құрастыруымен Уәйіс Шондыбаев мұрасы 1988 жылы «Уақыт өрнегі» деген атпен кітап болып басылды. Ал, 1994 жылы «Абайдың ақын шәкірттерінің» топтамасының екінші кітабына енгізілді.

Бірін-бірі толықтырған екі кітапта ақын мұрасының ішіндегі айтыс өлеңдері мен ән өлеңдерін қоспағанда отызға тарта өлең, жыр және бір аударма, төрт дастаны бар. Ал, өлең жырларының үштен екісі – ақынның бір ғана уақытта, өзі баян еткендей, «Жылында мың тоғыз жүз он алтыншы, Августың он үшінде жазған хаты» [2, 36].

Бүгінде осы басылымдарға енбей қалған, кейіннен табылған Уәйістің өлеңдері мен әндері республикалық баспасөздерге шықты. Сонымен қатар Абай атындағы тарихи-мәдени, әдеби-мемориалдық қорық мұражайында, ҚР БҒМ ОҒК-да, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында, Жәнібек Кәрменов, Өкітай Ахметов сияқты ақын мұрасын жинаушылардың жеке архивтерінде Уәйіс Шондыбайұлының әлі жарық көрмеген мұрасы – бірнеше өлең-жырлары сақталған.

Кезінде, Абай Құнанбаев шығармаларын жинақтап, қайта басуды қолға алғанда, М.О. Әуезов Ұлы ақын «мұрасының көп жайлары, үлгілері, әсіресе жас шағының шығармалары көп жоғалып, бізге жетпей жатқанын ойлап, қолға түскеннің бәрін Абай ақындығына бір сыпатпен сыйымды дерлік болса, оқушыға білдіріп қалуға тырысқан» [3, 287], – деп еді.

Біз де абайтанудың негізін салған үлкен ғалымның осы ісін үлгі ғып, әдебиеттің кешегі өткен өкілдерінің қолға түскен бар өлеңдерін сұрыптаймыз деп, әумесер принципке салып, қонды мұраны ояздатып алмай, сараптай отырып ертеңгі күнге

жеткізуге міндет еткеніміз жөн. Сол себепті, жоғарыдағы ақынның ауызша айтып, ел жадында сақталып қалған бес экспромт өлеңін У. Шондыбайұлы шығармашылығының бір саласына жататын мұра деп санаймыз.

Ақын жиені Н. Сәменбетов жариялаған (Жұлдыз. 2002 ж.) тағы бір дүние кезінде болыс болып, кеңес үкіметінің келуіне байланысты тұғырдан кетіп отырған би Қойгелді туралы Уәйіс пен Төлеу сөзқағысы. Бірі – биді даттаса, бірі – жақтап, араша түседі. Жариялаушы: «Қойгелді – Керей – Бегімбет – Қосай – Сарыбай – Қысбике табынан, болыс болған адам, Төлеу ақынның аталас ағайыны. Совет өкіметі жаңа орнаған кезде Төлеудің шығарған өлеңіне Уәйістің қайтарған жауабы» [4], – деп түсінік бере келсе, өлеңді Әубәкір Сіләм ақсақалдың айтуынан 1992 жылы қыркүйектің жиырма тоғызы күні жазып алғанын айтады.

Төлеудің Қойгелдіге айтқаны:

Байсып, паңсып,
Өзінен-өзі нәнсіп.
Мың теңге ақша жастанып,
Ақшалы кісі бастанып.
Бұтып, шатып,
Аузына келгенді тантып.
Мұны да құдай алмады-ау,
Көкала бура бастанып.

Осы шумақпен мазмұндас он үш жолдан тұратын өлеңді Әбіш Жиреншиннің «Абай және орыстың ұлы революцияшыл демократтары» кітабынан да кездестіреміз.

«Өзінің бірге туған ағасы Тәкежан жаңа байыған мансапқор паң болады, кейін ол Абайдың жаулары жағына шығып, ақынға дақ түсірушілерді ұйымдастырушылардың бірі болады. Тәкежанның сол арам пиғылын сынаған Абай еді:

Байсып, паңсып, көрінгенге бәлсіп,
Өзі ғана келгендей дүниеге жансып.
Маң-маң басып, мен-мендігі асып,
Мал бітті деп, көңілі көтеріліп тасып,
Бай-бай десе мастанып, мың теңгесін жастанып,
...Қолынан келер түк те жоқ, осының маған болды кек, –

дейді ұлы ақын», – деп жазған Ә. Жиреншин өлеңді қайдан, қалай тапқанын ашып айтпайды, тек «автор материалынан» деп қана сілтеме береді [5, 58].

Екі өлеңнің мәтіндері бірдей болмағанымен, екеуінде бірдей қайталанған тіркестер, үндескен,

біркелкі ұйқастар – ортақ тұстарын молайтып, екеуінің әу баста бір ғана өлең болғанын көрсетеді. Бір өлең ауыздан-ауызға тарап, бүгінге әртүрлі болып жеткені көрініп тұр.

Өлеңнің әбден қалыптасқан (конондық) мәтіні болмағандықтан, шығарманың нақ авторын атау да қиындық туғызады. Бұл өлең ұлы ақынның 1961 жылғы толық жинағына енгізілген. Ол жайлы «Абай» энциклопедиясында: «Абайдың кейін табылған өлеңі. Ақынмен ұзақ жылдар жолдас болған қарт Шар ауданының тұрғыны Көсембек Байғұттыұлынан 1940 жылы жазып алынған.

...Абай бұл өлеңінде туған ағасы Тәңірбердінің дүйім жұртқа белгілі өсек пен өтірікке жақын, қуыс кеуде, менмен тұлғасын тап басып, жасанды, жәдігөй бейнесін ашық айтады» [6, 140], – дейді.

Сондай-ақ, онда: «кейінгі басылымдарында ешқандай текстологиялық өзгерістер кездеспейді», – деп жазады. Шындығында, бұл «кейін табылған өлең» 1961 жылғы басылымнан басқа жинақтарда кездеспейді. Сол жылғы басылымды баспаға дайындаған Әбіш Жиреншин өзінің жеке архивіндегі осы «Байсып, паңсып...» өлеңінен басқа бұрын ақын мұрасында кездеспеген тағы жеті өлеңді қоса Абайдікі деп (Қиясбайға. Мұқаммазға. Бәкізатқа. Еріксіз түскен ылдидан... Ағыбайға. Смағұлға.), абайтануға үлкен «жаңалық» әкеледі [7, 43]. Ұлы ақын шығармашылығына асқан ұқыптылықпен, ықпалдылықпен қараған Мұхтар Әуезов «1940 жылы жазып алынған» бұл өлеңдерді өзі бас-көз болған Абайдың негізгі басылымдарына (1945, 1957) енгізбеген. Ақын мұрасының құрамында «Соңғы жылдарда табылған өлеңдер» деген айдармен сегіз шығармасы шығып жүргені белгілі. Олардың барлығы 1940 және 1945 жылғы жинақтарға енгізіліп, содан бері басылып жүр. Өйткені ол өлеңдердің Абайдікі екендігіне әбден көз жеткен болатын. Абайдікі саналатын шығармалар жетерлік болғандықтан әр кездегі басылымдар бұл мәселеге сақтықпен қарады.

М.Әуезов дүниеден өткен соң, «Абайды зерттеу ісі бірсыпыра бәсеңдеді» [8, 34] десек те, 1977 жылы Ы.Дүйсенбаевтың басқаруымен Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы бәлендей жаңалық әкелмесе де, тыңнан текстологиялық талдау жасалынып, конондық мәтінге нұқсан келмей, көңілдегідей шықты. Редакцияны басқарған ғалым Ы.Дүйсенбаев: «Мұхтар Әуезов ұлы ақын шығармаларының қазіргі құрамы (составы) таза болуын, күмәнді яки құнсыз қосындылар енбеуін талап етіп, сан рет ескертіп жүретінді. Бірде біздің Институтқа әдейі келіп, Зәки Ахметов екеуімізге осы тілегін қай-

талап, қадағалап айтты, қатал талап қойды», – дей келе, Абай мұрасының қорына қосуға ұсынылып жүрген шығармалардың кейбіреулеріне тоқталған [9, 8]. Ол шығармалардың ішінде Г.Н.Потанин архивінен Ә.Х.Марғұлан тапқан «Жаңа закон», ұлы ақын нұсқасына телініп жүрген «Қозы Көр-пеш – Баян сұлу» жырына тоқталып, бұл дүниелерді Абайға телудің қисынсыз екенін дәлелдеген. Ұсынылған шығармаларға тоқталғанда жоғарыдағы сөз болып отырған «Байсып, паңсып...» өлеңі арнайы аталып сөз болмайды. Тек: «Қайым Мұқамедханов, Әбіш Жиреншин, Әрсен Ибатов, Садық Қасиманов, Мұздыбай Бейсенбаев және басқалар әр жылдарда, дүркін-дүркін «Абайдың жаңа табылған өлеңдері» деген атпен азды-көпті материалдар жариялап келді. Солардың ішінде тек Қайым Мұқамедханов ұсынған бір топ өлеңдер болмаса, басқалары аяқ асты қала берді. Себебі, кездейсоқ, жеңіл-желпі ұсыныла салынған шығармалардың басым көпшілігі, бір жағы, көркемдігі өте нашар болса, сондай-ақ, «анадан жазылып алынды, мынадан естіп едік», – деген жалпылама сөздер ғана арқау етілгендіктен, күдіксіз дерек ретінде пайдалануға жарамай отыр», – деп, шығармаларға жалпы берген бағасынан аталмыш өлеңнің ұлы ақын шығармаларының қатарынан орынды алынып тасталғанын көреміз [10, 12-13].

«Абай жайын зерттеушілерге» атты мақаласында Мұхтар Әуезов: «Тегінде Абай шығармасының аздығынан кенде болып жүргеніміз жоқ. Барын барша, бажайына барғыза алмаудан, зерттей алмаудан кедеміз. Және Абай өлеңдері халық ортасына жайылғалы көп заман болды. Содан бері Абайға еліктеп жазған аты белгілі де, белгісіз де, жас та, кәрі де, ақын да, жазушы да, еркек те, әйел де көп болған. «Абай жазды өлең қыпты» деп, жазды қырлайтын, «екі жастың кездескенін қырлапты» деп, соны айтатын, көңіл сырын айтатын, өмір арманын айтатын, ат пен құсты қыр ететін «өлең шығарғыштар» көп болған. Соның көбі, әсересе, Абай шәкірттерінен, шәкірттерінің айналасынан, молдалардан, талапкер жастардан көп шыққанды. Олар да Абайдың лұғатымен сөйлейді. Абайдың алған тақырыбын алады. Өздері және Абай заманына қанық, Абай өміріне өкшелес жүрген өмірдің адамдары. Бұлардың кейбір жолдары, кейбір ырғақтары Абай сөзіне ұқсап қалып отыратыны болады. Әсіресе, еліктеу деген нәрсе асыл нұсқаға түсі-түгі жағынан ұқсай бергіш болады. Міне, осындай жерлерде шын менен бұлдырды айыра алмай, өзіміз де алданып, жұртшылықты да жаңсақ хабарландырып, кейінгі зерттеушіні біржолата бөтен ізге салып, әуре-сар-

саң етуіміз мүмкін» [11, 255].

Сонымен, «Байсып, паңсып...» Абай шығармасы емес, Қойгелді болысқа айтқан Төлеу Көбдіковтің өлеңі. Осы тұжырымға келуге екі салдар сенім бола алады:

Біріншіден, Төлеу ақынның өлеңі деп жеткізген Әубәкір Сәлім ақсақалдың сөзін ҚРҒА-ның Орталық ғылыми кітапханасының қорында сақталған «Көбдікұлы Төлеудің шығармаларының жинағы» атты №688 папкада табылған «Байсып, паңсып...» – деп басталатын қырық сегіз жолдық шығарма растай түседі [12]. Екіншіден, Төлеудің жерлес, аталас, тұрғылас замандасы Уәйіс ақынның екеуіне де ортақ таныс – Қойгелдіге араша түсіп, ол өлеңге жауап айтуы да бұл шығарманың Төлеу мен Уәйіс сөз қағысы екенін көрсетеді.

Ал, ғалым Әбіш Жиреншиннің аталмыш өлеңді «Абай» энциклопедиясы мен 1961 жылғы ұлы ақын жинағының түсініктемесі мәлімдегендей, «Шар ауданының тұрғыны Қосылбек Байғыттыұлынан 1940 жылы жазып алғаны» – өз тұжырымымызды орнықтыра түседі, өйткені Төлеу ақын да өмірінің соңғы жылдарын, анығын айтқанда, қырқыншы жылдарды сол Шар ауданында өткізген. «Байсып, паңсыпты» Абайды үлгі еткен Төлеуден естіген Қ.Байғыттыұлы өлеңнің байыбына бармастан «Абайдікі» санаса керек.

Сонымен, Төлеу мен Уәйістің осы сөз қағысы – екі ақынның да мұраларынан нық орын алатын шығарма болып саналады.

ӘДЕБИЕТ

1. Мұхамедханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. Алматы: Дәуір, 1994. 2-кітап. 336-б.
2. Шондыбайұлы У. Уақыт өрнегі: Өлеңдер мен дастандар. Алматы: Жазушы, 1988. 104 б.
3. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Алматы: Ғылым, 1967. 391 б.
4. Сәменбетов Н. Уәйіс ақын // Жұлдыз. 2002. №6.
5. Жиреншин Ә. Абай және орыстың ұлы революцияшыл демократтары. Алматы: Қазмембас, 1959. 58-б.
6. Абай. Энциклопедия. Алматы: Атамұра, 1995. 720 б.
7. Құнанбаев А. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. Алматы: Қаз. мем. көр. әд. Баспасы, 1961.
8. Қирабаев С. Абайтану ғылымының тарихынан. Кіт.: Қазіргі абайтанудың өзекті мәселелері. Алматы: Ғылым, 2002. 274 б.
9. Құнанбаев Абай. Шығармаларының екі томдық жинағы. Алматы: Ғылым, 1977. 454 б.
10. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Моногр. зерт. мен мақалалар. Алматы: Санат, 1995. 320 б.
11. ҚР БҒМ Орталық ғылыми кітапханасы. № 688 п.